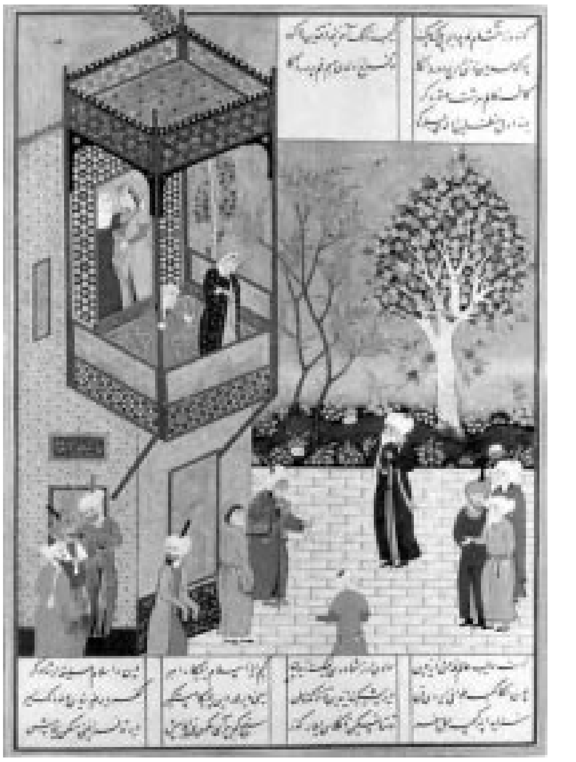

میناتۆری عوسمانی

فەرهاد پیرباڵ
(زانکۆی سەلاحەددین- کۆلێژی پەروەردە)

وشەی میناتۆر بە بنچینە ئیتالیە، واتە نامەیەکی سوور بە وێنەیەکی بچووکەوە چەسپابێتە سەر دەستنووسێک، یان وێنەیەکی زۆر بچکۆلەی وردبین کە ڕووداوی ناو دەستنووسێک ڕوون بکاتەوە. میناتۆر ئەو نیگارانە دەگرێتەوە کە سەرتاپای لاپەڕەیەکی ئەو کتێبانەیان پڕکردۆتەوە کە لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە (٤٧٦ - ١٤٥٣) دەردەکەون، ئەمەش لە پاڵ نووسراوە نەخشێنراوەکاندا.

مێژوونووسانی عەرەب بەم جۆرە وێنانە دەڵێن (منمنمات)، هەندێ جاریش وشەی (شکل) و (لوحة -لوح) بۆ هەر کۆمەڵە وێنەیەکی تایبەت بەکاردێنن.

ڕیشەی ئەم هونەرە دەگەڕێتەوە بۆ میسری کۆن، یان یۆنان، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆتریش بۆ بیزەنتیەکان . میناتۆر لەوێ، لە سەردەمی ڕۆسانۆ بە سەردەمێکی زێڕیندا تێدەپەڕی. لە سەدەکانی ٩-١٢شدا سوودی لە شێوەکاریی ڕۆمانی وەردەگرت، پاشان، سەبارەت بەو پێوەندییە کەنیسەیی و دینییە جۆراوجۆرانەی لە نێوان وڵاتانی ئەوروپادا هەبوو، جۆرە یەکگرتنێک لە شێوازدا لە وڵاتەکانی ئەڵمانیا و ئینگلستان و ئیتالیا و نۆڕماندی (لە سەردەمی سوارچاکیدا) هاتە ئارا. ئەمەش لەسەر بەرگ و لە ناوەوەی لاپەڕەکاندا، بەتایبەتیش لەناو ئینجیلەکاندا. لە ئاکامیشدا بووە هۆی وێنەکێشانی ئاژەڵ و گیانەوەر و فیگەری سەمەرە و چەند توخمێکی فەنتازی.

لە سەرەتای قۆناغی گۆتیکەوە (سەدەی ١٢) میناتۆر لە فەڕەنسا پێشکەوتنێکی گەورەی بە خۆیەوە بینی کە تاکو سەرهەڵدانی چاپخانە (ناوەڕاستی ساڵانی ١٤٠٠) ڕانەوەستا. لە سەدەکانی ١٢ - ١٤ بەکارهێنانی میناتۆر لە چوارچێوەی دین و ئینجیل دەرچووبوو، بەرهەمهێنانی بەسترابۆوە بە ژیانی شارستانی و پێشکەوتنی خەڵکەوە. پاریس لە سەدەی ١٣مدا ببووە مەڵبەندێکی دروستکردنی میناتۆر.

زێڕکەفت کردن و چوارچێوەی ئەرشیتکتوری، لە سەدەی ١٤مدا، جێگەی ڕەنگ و دیمەنە سروشتیەکانی گرتەوە. چەندین میناتۆرکاری گەورە لە فەڕەنسا ناوبانگیان دەرکرد. لە ئیتالیاش: سیمۆن، مارتینی، تادیۆ کریڤێللی لە سەدەی ١٥مدا.

ئیدی، لەگەڵ نەشونمای چاپخانە لە ناوەڕاست و کۆتایی سەدەی ١٥مدا، میناتۆر چیدیکە لەناو دەستنووسەکاندا بەکارنەهات، بەڵکو وەک هونەرێکی

سەربەخۆ، لەشێوەی تابلۆ و پۆرترێتدا پەرەی پێ درا و لە شێوەکاریی هاوچەرخ نزیک بۆوە.

بەڵام لە ڕۆژهەڵات، سەبارەت بەوەی کە چاپخانە درەنگ دەگاتە وڵاتانی ئیسلام، دەبینین هونەری میناتۆر و ڕازاندنەوەی دەستنووسی و کتێب بە هونەرەکانی میناتۆر تا سەدەی نۆزدەم هەر بەردەوامە. ئەمەش بۆ ڕوونکردنەوەی بیر و بۆچوون و حەکایەت و بەسەرهاتەکانی لەناو دەستنووس و کتێبەکاندا باسکراون.

بەم شێوەیە، میناتۆر، لە ئەورووپاش و لە ڕۆژهەڵاتیشدا، لە پێناو ڕوونکردنەوەی ناوەرۆکی دەستنووس و کتێبەکاندا هاتۆتە ئارا و پەرەی سەندووە ئەمەش واتای ئەوە دەگەیەنێ کە هونەری شێوەکاری لە قۆناغی میناتۆردا جارێ هێشتا هەر پەیوەندیدارە بە نووسین، تێگەیشتنی سەرەتایی مرۆڤی تازە شارستان و جیهانبینینی ساکاری مرۆڤ بەرجەستە دەکات.

بە ڕای زۆربەی زانایانی مێژووی شێوەکاریی ڕۆژهەڵات، نیگارکێشی ئێرانی، مانی (٢١٥-٢٧٤ ز) بە یەکێک لە یەکەمین نیگارکێشە میناتۆریستە ناودارەکانی ڕۆژهەڵات دەژمێردرێت. لەم بارەیەوە مێژوونووسی ئینگلیز، دوڤیلارۆ دەڵێ: «ئێمە هیچ بەڵگەنامەیەکی نووسراومان نییە باسی تەکنیکی میناتۆرەکانی سەردەمی مانییەکان بکات. تەنیا هێندە دەزانین کە لە سەرەتادا تابلۆکە چەورکراوە، ڕەنگە بەکار هاتووەکانیشیان بریتی بوونە لە سووری تۆخ و زەرد، سەوز کەمتر بەکارهاتووە».

لەوانەیە هەر تابلۆکانی هەمان ئەم هونەرمەندەش بێت وای لە مێژوونووسە ئێرانیەکان کردووە کە وا تێبگەن «مێژووی سەرهەڵدانی میناتۆر دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ساسانیەکان ٢٢٦-٦٥١ ز».

مانی، کە سەبارەت بە دینەکەی خۆی، بە هاندانی ڕێبەرە زەردەشتی و مەسیحییەکانەوە لەلایەن بەهرام پاشاوە ئیعدام کرا، نیگارکێشێکی کارامە بووە ؛ خۆی کتێب و دەستنووسەکانی خۆی بە وێنە و نیگار دەڕازاندەوە.

بۆ یەکەم جار چەند ئارکیۆلۆگ و زانایەکی ڕووسی و ئەڵمان و ژاپۆنی و فەرەنسی، چەند نەخش و نیگارێکیان دۆزیبیەوە کە لەسەر دیواری گومبەزاندا یان لەناو کتێباندا (دەستنووس) ڕەسم کرابوون و مێژوویان دەگەڕایەوە بۆ سەدەی ٨ - ٩ ز. وێنەی ناو کتێبەکان زیاتر ئەوانی سەردەمی مانیەکانن، ڕێبەرە دینی و مۆسیقاژەنە دینییەکان پیشان دەدەن. دەم و چاوە مرۆڤایەتییەکان لەناو ئەو تابلۆیانەدا بەوە دەناسرێنەوە کە بە تەواوەتی خڕ و بازنەیین (مەنگۆلین)، کەپوو کورت. شێوازی تایبەتی جلوبەرگ و سەروقژداهێنانیان لە ئەوانی ناو میناتۆری سەلجووقیەکانی خۆراسان و تورکستان و ئەنادۆڵ نزیکە.

مێژوونووسی (تورک)، ی. یەکتین، لەبارەی مێژووی میناتۆر لەناو تورکاندا دەڵێ:

«بنەچەی تورکەکان، کە لە ساڵی٧٤٤ پ.ز دا دەوڵەتێکیان بە ناوی ئوویگوور دامەزراندووە، لە ساڵی ٦٧٢ دا چوونەتە سەر دینی مانی و بوونەتە مانناییی»، «کەواتە، لەوانەیە نیگارکێشەکان تورکی ماننایی بووبن».

ئەم تورکە مانناییانەش، واتە ئوویگوورەکان بە بۆچوونی ولفرام ئێبرهارکە مێژوونووس و مامۆستای مێژووی چینە لە زانکۆی کالیفۆرنیا، کاریگەرییەکی زۆریان هەبووە بەسەر هونەری نیگارکێشانی چینی بە تایبەتی لەسەردەمی ئیمپراتۆریەتی چینیی تانگ لە سەدەکانی ٧-٩ز دا.

بەم شێوەیە ی. یەکتین، کە هونەرناس و مێژوونووسێکی تورکە، سەرهەڵدانی میناتۆری ڕۆژهەڵاتی دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەو تورکانەی کە لە ساڵی ,٦٧٢ز دا چوونەتە سەر دینی ماننایی (ئوویگوورەکان). بە بۆچوونی ئەو، هەر ئەوانیش پەرە بەم هونەرە دەدەن و بە ڕۆژهەڵاتدا بڵاوی دەکەنەوە، بەتایبەتیش لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتی تورکە سەلجووقیەکان. هەڵبەتا ئەم تێزە جێگەی گومان و گفتوگۆیشە.

تورکە سەلجووقیەکان لە ٩٩٥ دا ڕۆژهەڵاتی ئێران پاشانیش لە ١٠٢٩ مەراغە و کوردستانی ئێران، ئنجا لە ١٠٥٦ مووسڵ دواتریش لە ١٠٧٧ ئەنادۆڵ دەگرن. ئیتر کاریگەریی کولتووریی خۆیان بڵاودەکەنەوە و ئەم هونەرە زیاتر دەبووژێننەوە.

بەم شێوەیە، لە سەردەمی سەلجووقییەکاندا، بەتایبەتی لە سەدەی (١٢ و ١٣)یەمدا، ئەم هونەرە نازدارە، بەتایبەتی لە (خوراسان و ئەنادۆڵ)دا و لەلای ئێلخانییەکان، بەتەواوەتی بووژایەوە. میناتۆرەکانی ناو دەستنووسی (مقامات الحريري) کە لە ساڵانی (١١٨٠ - ١٢٣٧)دا ڕەسم کراون و ئەمڕۆ لە کتێبخانەی نیشتیمانیی فەڕەنسا لە پاریس پارێزراون، دەچنەوە سەر خاسیەتی میناتۆرەکانی سەردەمی سەلجووقی کە (يحيى ابن محمود الواسطي) بە شێوازی (قوتابخانەی بەغدایی) ڕەسمی کردوون.

ناودارترین میناتۆرسازی ئێرانی، کەمالەددین، ناسراو بە بەهزاد (١٤٥٠ - ٥٣٥) لە سەردەمی کۆتایی دەسەڵاتدارێتی تەیموورییەکان و لە سەرەتای دەسەڵاتدارێتی سەفەوییەکاندا، لە ئێران، لە شاری هورات و تەورێزدا ژیاوە. شا ئیسماعیلی سەفەوی بەهزادی نیگارکێش لەگەڵ خۆیدا ڕاپێچ دەکات بەرەو پایتەخت. لە ئێران (کمال الدين بەهزاد) یەکەمین نیگارکێشی ئێرانی و موسڵمانە کە تابلۆی سەربەخۆی (لە دەرەوەی دەستنووس و کتێبدا) ڕەسم کردبێت: چونکە پێش ئەو، نیگارکێشەکان هەمیشە میناتۆریان تەنیا لەسەر لاپەڕەی کتێب و لەناو دەستنووسەکاندا ڕەسم دەکرد و تابلۆ تەنیا بۆ ڕوونکردنەوەی ناوەڕۆکی کتێبەکان بوو؛ سەربەخۆ ڕەسم نەدەکرا. لە هەمان کاتدا، بەهزاد، لەگەڵ مامۆستاکەی خۆی (روح الله) ئەوەیان کردە نەریتێک کە لەمەودوا ئیمزای خۆیان لەسەر تابلۆ دابنێن: چونکە پێش ئەوان، زۆر بەدەگمەن نیگارکێش ئیمزای خۆی لەسەر تابلۆ بەجێ دەهێشت. ناوبراو یەکەمین نیگارکێشی ئێرانی و موسڵمان بووە کە پۆرترێت (وێنەی شەخسیی) کێشاوە.

چەندین قوتابخانەی میناتۆرسازی هەن. لێرەدا بەبێ باسکردنی خاسیەتەکانی هەر یەکێکیان و بەراوردکردنیان، دیارترینیان ناو دەبەین:

١- قوتابخانەی بەغدایی

زانای موسڵمان ابن نديم (٩٣٦ - ٩٩٨) لە کتێبی (فهرست) دا دەڵێ: (لە سەردەمی خەلیفە المعطى دا ٩٤٦ - ٩٦٧، سێ صەد ٣٠٠ نیگارکێشی مانی لە شاری بەغدا کاریان کردووە و کاریگەرییان بەسەر ژیانی شێوەکاری بەغداوە هەبووە.

وا پێدەچێ هەر لەژێر ئەم کاریگەرییەشدا «قوتابخانەی بەغدایی» لە بەستێنی میناتۆرسازیدا دەرەنگتر سەری هەڵداوە. ئەو قوتابخانە بەغداییەی، کە بە ڕای دکتۆر زەکی محەمەد حەسەن لە گۆڤاری (سۆمەر، بەرگی ١١، بەشی١): لەسەر بنچینەی هونەری هەرێمی (الجزيرة)ی کوردستان دامەزراوە کە لە دیاربەکرەوە تا مووسڵ دەگرێتەوە و بەپلەی یەکەم هونەری دوو هونەرمەندی میناتۆرسازی کوردی کردۆتە بناغەی خۆی (میهران و ابن الرزازي).

٢- قوتابخانەی مەنگۆلی

مەغۆل لە ١٢٥٧ بەغدایان گرت. ئیتر پەیوەندییە کولتوورییەکانی ئیسلام و چین ڕووی لە گەشەسەندن کرد. بۆیەش کاریگەرێتیی کولتووری چین و خاسیەتەکانی نیگاری چینی بەسەر قوتابخانەی مەنگۆلیی میناتۆرسازی، لە سەدەکانی ١٣- ١٤م، ئاشکرا دیارە.

٣- قوتابخانەی تەیمووری

تەیموورلەنگ کە لە ١٣٩٣ بەغدای گرت، ئیمپراتۆریەتەکەی تا ١٥٠٠ لەوێ مایەوە. ئەم ماوەیەش درەوشاوەترین قۆناغی میناتۆر بوو. سەید ئەحمەدی تەورێزی و عەلی مێرگ نەقاش ناودارترین دوو میناتۆرسازی ئەم قوتابخانەیە بوون. هەر لەو سەردەمەشدا میناتۆرسازی داهێن، بەهزاد، کە شاگردی ئەوان بوو، لە شاری هورات پەیدا دەبێت.

٤- قوتابخانەی سەفەوی

هونەری میناتۆر لە سەردەمی سەفەوییەکاندا لەسەر دەستی بەهزادی نیگارکێش گەیشتە ئەوپەڕی پێشکەوتنی خۆی، بەتایبەتیش لەشاری تەورێز. ئەمەش چونکە دەیان نیگارکێش و قوتابیی ڕەسم لەلای ئەو فێری ڕەسم و میناتۆر بوون و لەگەڵ ئەو لە دەرباری شا و لە کتێبخانەی پاشایەتیی سەفەویدا کاریان دەکرد، لەوانە: سوڵتان محەممەد و مظفر عەلی و میرزا عەلی و سەید عەلی. لە ئەنجامدا، ڕێبازێکی تایبەتی میناتۆر هاتە ئارا بەناوی ڕێبازی سەفەوی لە هونەری میناتۆردا کە بەردەوامبوونی قوتابخانەی تەیمووری بوو. ناودارترین میناتۆرسازی سەردەمی سەفەوی ڕضا عباس بوو کە لە کۆتایی ١٦٠٠ و سەرەتای ١٧٠٠ ژیاوە.

شایانی باسە، هونەری میناتۆر و نیگار لە کۆتایی سەردەمی سەفەوییەکان بەملاوە، وردە وردە دەخزێتە ژێر کاریگەرێتیی هونەری شێوەکاری ڕۆژئاواییەوە.

ئنجا هەندێک پێیان وایە کە سەلجووقیەکانیش قوتابخانەیەکی تایبەتیان هەیە و میناتۆرەکانی (کتاب سمک عيار) نووسراوی ابی قاسم شیرازی (کە ئێستا لە کتێبخانەی بۆدلیان لە ئۆکسفۆرد پارێزراوە) دەچنەوە سەر ئەم قوتابخانە هونەرییە. شهاب الدين یاڤاش و عين

الدوله کە بیست پۆرترێتی بۆ شیعرەکانی جلال الدین الرومی کێشاوە، ناودارترین میناتۆرسازەکانی سەلجووقین.

میناتۆری عوسمانی لە سەدەی ١٥م بەملاوە

شێوەکاریی میناتۆرسازیی عوسمانی لەگەڵ گرتنی ئەستەمبوڵ لە ١٤٥٣ دەست پێدەکات لەلایەن سوڵتان محەمەدی دووەم (فاتح) کە «نقاشخانەی ڕۆم» و «نقاشخانەی عەجەم» دادەمەزرێنێ بۆ هونەرمەندان کە هەندێکیانی لە تەورێزەوە هێنابوو بۆ کارکردن.

ئنجا دواتر سوڵتان سەلیمی یەکەم چەندین نیگارکێشی دیکەی لە تەورێزەوە هێنا، لەوانە: شیخ کمال، شاه محمد، علی بگ، میرزا بگ، میر آغا. مێژوونووسە ڕۆژئاواییەکان ئەمانە بە فارس لە قەڵەم دەدەن، بۆیە بەڕاستیش پێویستە میناتۆری ئەو سەردەمانەی عوسمانی بە ئێرانی بژمێردرێت؛ چونکە هەموویان ئێرانی بوون.

میناتۆری عوسمانی لە سەدەی ١٥مدا دوو بەرهەمی سەرەکیی تێدایە. یەکەم: (جراحیەی ایلخانی)یە، نووسراوی شرف الدین صابونچی اوغلو، نیگارکێش دیار نییە کێیە. (٢٠٥) لاپەڕەیە و (١٤٠) میناتۆری تێدایە لە ١٤٦٦ پێشکەشی سوڵتان محمد فاتحی کردووە. دووەمیشیان: پۆرترێتی سوڵتانی ناوبراوە گوڵێکی سووری بەدەستەوەیە، سنان بەگی میناتۆرساز دروستی کردووە.

لە سەدەی ١٦م بەملاوە، لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان مورادی سێیەمدا ١٥٧٤-١٥٩٥ میناتۆری عوسمانی دەگاتە چڵەپۆپە و چەندین شاکار بەرهەم دێنێ؛ بەتایبەتیش لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان سولەیمانە قۆز بەملاوە. زبدە التواریخ و هنرنامە و سلسلەنامە و عجائب المخلوقات لەم سەدەیەدا ڕازێندراونەتەوە بە میناتۆر. (نقاش باشی)یەکان نەریت وابوو لەناو دەرباری سوڵتان پارەی چاکیان دەدرایە.

لە سەدەی ١٦مدا سێ نیگارکێش شۆرەت پەیدا دەکەن: ناصح المطرقي کە ٣٢ میناتۆری بۆ سلیماننامە و دە میناتۆریشی بۆ تاریخی سوڵتان بایەزیدی دووەم کردووە، بۆ منزلنامەیش لە ١٥٣٧ میناتۆری دروست کردووە. چەندین میناتۆری شارەکانی کوردستانیشی وێنەکێشاوە. هەروەها رئیس حیدر نگاری (١٤٩٢. ١٥٧٢) کە میناتۆری بۆ زۆربەی سوڵتانەکان کێشاوە. ئنجا نقاش عثمان کە ئەویش پۆرترێتی بۆ زۆربەی سوڵتانەکان کێشاوە.

لە بەراوردی میناتۆری ئێرانی و تورکیدا دەڵێین: ئێرانی حەزیان لە بابەتی ڕۆمانسی و ڕووداوەکانی دین و دنیا بووە، بەڵام تورک زۆرتر حەزیان لە پۆرترێتی سوڵتانەکان و ژیانی دەربار و جەنگەکانیان و ڕاوەکانیان بووە. ئێرانی لیریکە، تورک جیددی و ئۆفیسیال بووە.

شایانی باسە، زۆربەی میناتۆرەکانی عوسمانی ئیمزا و ناوی هونەرمەندەکەیان بەسەرەوە نەبووە. نایانناسینەوە. ئەلبوومی مورەققا لە کتێبخانەی تۆپقاپیسەرای زیاتر لە دە هەزار میناتۆری بێ ئیمزا و بێ ناوی نقاشی تێدایە: کەس ناتوانێ بزانێ نقاش کێ و کێندەری بووە؟

ئەسکەندەرنامەی أحمد ڕۆمی هی شاعیرێکی تورکە بەڵام ٤ میناتۆری تێدایە بە شێوازی فارسین؛ بە هەمان شێوە، ٥ میناتۆرەکەی دیوانی فزوولی (سەدەی ١٧م: بە شێوازی سەفەوین و بەرهەمی نیگارکێشێکی ئێرانیە.

لە سەدەی ١٧مدا میناتۆری عوسمانی جۆراوجۆرێتی تێدەکەوێ، بەڵام لە سەدەی ١٨مدا پێشکەوتنێکی دیار ڕوودەدا: عبدالجلیل لەونی پەیدا دەبێت و کاریگەرێتیی ڕۆژئاوا بۆ ناو میناتۆری عوسمانی دەگوازێتەوە. هەر لەم سەدەیەدا سیماکانی ئافرەت و ژنایەتی لەناو میناتۆردا ڕوونتر و زیاتر دەردەکەون، جگە لە ڕەنگدانەوەی واقیع و ژیان لەناو تابلۆکاندا.

شایانی باسە، هەر لەم چەرخەدا پەیوەندییەکی کولتووری و هونەریی بەهێز بۆ یەکەمین جار لەنێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ڕۆژئاوا سەرهەڵدەدات و دەیان نیگارکێشی ئەورووپی دێنە ئەستەمبوڵ و لەوێ دەژین. درەنگتریش دەیان نیگارکێشی تورک لەوانە محمد علی پاشا و عثمان حمدی بگ و سعید بگ حسنی یوسف بگ کە نیگارکێشی ناوداری عوسمانین، بۆ خوێندنی نیگار دەچنە پایتەختەکانی ئەورووپا و لەلای ناودارترین نیگارکێشە ئەورووپاییەکانی ئەوێ کاردەکەن و پاشان کاریگەرییە ئێستاتیکە مۆدێرنەکان درەنگتر دەگوازنەوە بۆ ناو هونەری عوسمانی. ئەمە جگە لە کردنەوەی چەندین (پەیمانگەی هونەرە جوانەکان)ی وەک مهندسخانەی بریەی همایون و دارالبدائع العثمانی لە سەرەتای سەدەی ١٩مدا کە بنەماکانی شێوەکاریی ڕۆژئاوایی تێدا دەخوێنرا؛ تا لە ساڵی ١٨٨٣ مکتب صنایعی نفیسە لە ئەستەمبوڵ بۆ ئافرەتانیش دەکرێتەوە.

بەم شێوەیە وردە وردە هونەری شێوەکاریی مۆدێرن لە ناوەڕاستی سەدەی ١٩م بەملاوە سەرهەڵدەدات و لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بەناو میللەتانی کورد و عەرەبیش بڵاودەبێتەوە.

سەرچاوە:

آرنور پوپ: آشنایی با میناتورهای ایران، ت: حسن نیر، مرکز نشر کتابهای طراحی و نقاشی، طهران:

١٩٩٨، ص ٧ -٩
محـمـد حسين جـودي: تـاريخ الفن العـراقي القـديم، سـاعدت وزارة الاعـلام العـراقـيـة على نشـرها ، بغـداد: ١٩٧٤، ص ١٦١ - ١٦٣

U. Bahadir Alkim :Archeologie d Anatolie, ed . nagel, Paris: 1968.

Hugh Honour , J . FLGMING: Aw- orld History of Art, 3 ed., London: 1991, P . 20 - 29.

P . AMIET : L Art Antque, du proche orient , paris : 1973

Jean DELORM :chronoiolgie des civilisations , Presse in . F . , 4 ed . , Paris : 1969

gagine Boudet : chronolegie uni- verselle , ed . Bordas , Paris : 1983

Dr. oktay Belli : Van Capital de e Urartu , ed . net, istanbul ,4 me ed . 1989 . p . 8

Ancient Civilislion, Visuol World Librony, HongKong : 1978, p:36-37

R . O . Barnet : The Treasure of Zi- wiye , Iraq , Xvlll (1956) . P P . 111 - 116

P . Amandry : A propas du Tre- sor de Ziwye , lranica Antiqua, V1 (1966) P.P . 109 - 129

G. maspero : Histoire aneinne de peupl de orient clasiqne 8e ed . , paris : 1909 . p. 55- 69

P iarse A miet : L Art antique du Proehe - Orient , ed. Maze nod , Paris : 1977 .